

R. J. A. te Rijdt

Geschrapt uit de annalen: Pieter Wagenaar Jr. (1747-1808)

In diverse tekeningencollecties, waaronder die van het Rijksmuseum en de gemeente-archieven van Amsterdam en Den Haag, bevinden zich tekeningen uit het eind van de achttiende eeuw met de signatuur *P. Wagenaar Jr.* Het zijn bijzonder minutieus uitgewerkte voorstellingen uit het dagelijks leven, topografische gezichten en afbeeldingen van historische gebeurtenissen. Kenmerkend voor de tekenaar is een overprecisering van de gebaren en de gelaatsuitdrukkingen van de figuren, die daardoor meer dan eens een bijna karikuraal karakter krijgen. Desondanks is de wijze van tekenen zonder twijfel die van een professioneel kunstenaar. Wie daarom zou veronderstellen dat er in kunstenaarslexica behalve zijn achternaam en voorletter ook nog wel biografische gegevens te vinden zouden zijn, komt bedrogen uit.¹ Dat is des te opvallender omdat er ook prenten naar tekeningen van hem gegraveerd zijn. Vreemd genoeg komt Wagenaar ook niet voor in R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der xviii eeuw*. In dit werk, dat tussen 1816 en 1840 in vier delen verscheen, wordt aan vrijwel elke laat achttiende-eeuwse kunstenaar van enig belang tenminste één paragraaf gewijd. Latere biografen weten daardoor over Wagenaar niet meer te melden dan dat hij werkzaam was in Amsterdam van omstreeks 1778 tot 1792, jaartallen die ontleend zijn aan de dateringen op prenten die naar zijn inventies werden

gemaakt. Hierbij zijn boekillustraties, historieprenten, allegorieën ter herinnering aan overledenen en enkele kapitale Amsterdamse stadsgezichten van onder andere het Maagdenhuis (1786) en het Luthersche Weeshuis (1787). Dat Wagenaar destijds een zekere faam gehad moet hebben, blijkt bijvoorbeeld uit de aanprijzing van de uitgever van Pieter 't Hoens *Vaderlandsch A-B Boek* uit 1783: *De plaatjes (...) zijn geïnventeerd door den Aucteur zelve, en voor hem verder geordineerd en getekend door P. Wagenaar den Jongen, wiens fraaije Ordinantie en Penseel-kunst bij alle Kenneren reeds de verdienden lof begint te verwerven.*

Een kenmerkend voorbeeld van Wagenaars manier van tekenen is een 1780 gedateerde afbeelding van het bal tijdens het joodse Poerimfeest (afb. 1).² Zowel de houdingen der figuren, met name het groepje links bij de deur, als de uitdrukkingen op de gezichten en de maskers zijn bijzonder gemaniëreed weergegeven. Vooral bij vergelijking met een ongeveer gelijktijdige afbeelding van een gemaskerd bal door Reinier Vinkeles (afb. 2) zou men zich kunnen voorstellen dat Wagenaar zijn tekening een licht satirische ondertoon heeft willen geven.³ Dat zal zeker niet het geval geweest zijn. De afbeelding van het Poerimfeest werd vervaardigd als illustratie in een wetenschappelijk werk over de verschillende godsdiensten.⁴ Wie eenmaal vertrouwd is met Wagenaars vaak wat geëxalteerde *mise-en-scène* en zijn

Afb. 1. Pieter Wagenaar Jr., *Bal tijdens het Poerimfeest*, 1780. Tekening, pen en penseel in grijs, 143 × 226 mm. Gemeentearchief, Amsterdam.

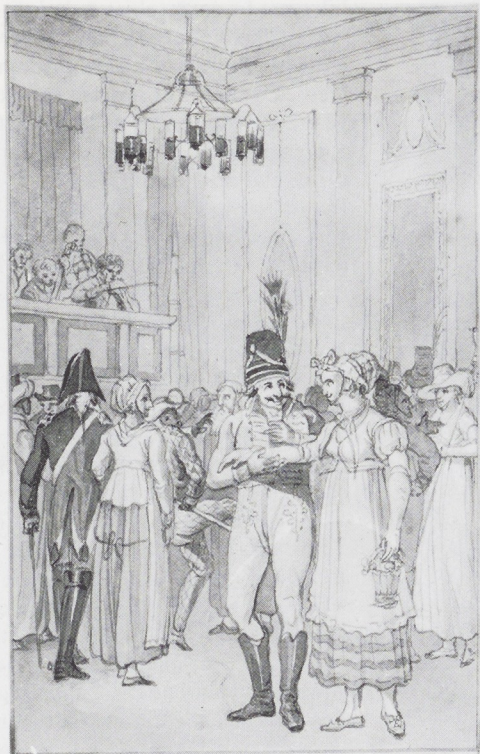

zeer verzorgde tekenrant zal er weinig moeite mee hebben om meer voorbeelden van het werk van deze eigenaardige tekenaar te herkennen. Zo bevindt zich in het Rijksprentenkabinet op naam van Hendricus Wilhelmus Couwenberg (1814–1845) een tekening die zonder twijfel aan Wagenaar toegeschreven kan worden (afb. 3).⁵ Vooral de houdingen der figuren zijn te vergelijken met die op Wagenaars Poerimbal en de gelaatsuitdrukking van de vrouwelijke hoofdpersoon komt zeer dicht bij die van de violist in het joodse feestorkest. Gezien het formaat en de voorstelling moet de tekening in het Rijksprentenkabinet bedoeld zijn als ontwerp voor een boekillustratie; de gegraveerde versie daarvan is echter nog niet gevonden. Ook het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden blijkt een tekening van Wagenaar te bezitten. Dit blad werd tot nu toe toegeschreven aan Reinier Vinkeles (1741–1816) (afb. 4).⁶ De buitengewoon fijne afwerking

en het overacteren verraden weer de hand van P. Wagenaar Jr. Van deze tekening, die ongeveer even groot is als het blaadje in Amsterdam, is de prent wel bekend. Hij werd in 1781 door Theodorus Koning gegraveerd als illustratie in *De schadelijke gevolgen der driften* door C. Swaberland. Uit het onderschrift blijkt dat P. Wagenaar Jr. inderdaad de tekenaar was.

Er zijn uit een heel ander verband nog drie tekeningen uit de tweede helft van de achttiende eeuw bekend die door een Pieter Wagenaar Jr. getekend zijn. Het waren prijswinnende academiestudies bij de Amsterdamse Tekenacademie in respectievelijk 1770 (derde prijs), 1771 (tweede prijs) en 1775 (eerste prijs). Twee ervan zijn *P. Wagenaar* gesigneerd en op de tekening uit 1775 is de naam van de tekenaar door een der directeuren van de academie voluit als *Pieter Wagenaar Jr.* geschreven.⁷ Hoewel het voor de hand zou liggen, staat hiermee nog niet vast

Afb. 2. Reinier Vinkeles, Illustratie bij: Eduard van Eikenhorst. Tekening, pen en penseel in grijs, 145 × 91 mm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden.

dat de beide groepen tekeningen van dezelfde tekenaar zijn. Stilistische vergelijkingen tussen de grote, met zwart krijt getekende studies van mannelijke naaktmodellen en de fijne tekeningen in gewassen inkt is uitgesloten. Ook de handtekeningen bieden weinig uitkomst. De wijze waarop Pieter Wagenaar zijn naam schreef toen hij zich op 8 oktober 1766 aanmeldde als lid van de Amsterdamse Tekenacademie vertoont weinig overeenkomst met de signaturen van ongeveer twintig jaar later.⁸ In het ledenboek moest men ook zijn geboorteplaats, geboortedatum en eerdere leermeester(s) opgeven. In de eerste kolom noteerde Wagenaar: Amsterdam, 20 november 1748. Daarbij moet hij zich een jaar vergist hebben, want volgens het doopboek van de katholieke Mozes- en Aäronkerk werd Pieter Wagenaar Jr. daar op 21 november 1747 als zoon van Pieter Wagenaar en Caatjen van Beek gedoopt.⁹ Als zijn leermeesters noemde hij de portretschilder

Afb. 3. Pieter Wagenaar Jr., Scène voor een notaris-kantoor. Tekening, pen en penseel in grijs, 123 × 82 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Jan Maurits Quinkhard (1688–1772), die een tekenschool aan huis had maar van wie nauwelijks tekeningen bewaard zijn, en Jacobus Buys (1724–1801), een der directeurs van de tekenacademie. Waarschijnlijk had Wagenaar van deze laatste les gehad op de tekenschool van de academie die bedoeld was als voorbereiding voor aankomende academielieden. Uit zijn vroege leerjaren stamt ongetwijfeld een *P. Wagenaar del.* gesigeneerde natekening naar een geschilderd portret van Jan Maurits Quinkhard door diens zoon Julius Henricus Quinkhard (afb. 5).¹⁰ Dat schilderij is thans niet meer bekend. Wel kennen we een geëtste variant door Julius Quinkhard, die in veel essentiële details afwijkt van Wagenaars tekening.¹¹ Een van de belangrijkste daarvan is het feit dat Wagenaar een ander portret op de schildersezel weergaf dan Julius Quinkhard in zijn ets deed. Het ligt voor de hand om in deze beeltenis een zelfportret van Wagenaar te zien,

Afb. 4. Pieter Wagenaar Jr., Illustratie bij: *De schadelijke gevolgen der driften*. Tekening, pen en penseel in grijs, 123 x 78 mm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden.

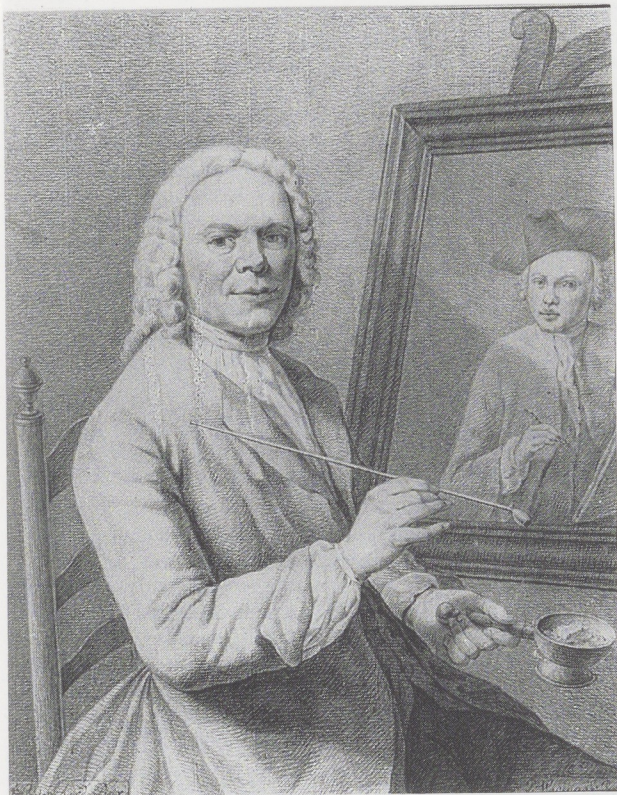
vooral omdat het gezicht van de jonge tekenaar niet lijkt op de ons bekende jeugdportretten van Julius Quinkhard. Er is – zij het indirect – nog een tweede tekening van Wagenaar bekend, die stamt uit zijn leertijd. Van een in 1754 door Jan Maurits Quinkhard geschilderd portret van de ‘honderdjarige’ Willem Jansze Koster maakte Wagenaar in 1766 een getekende copie. Dit blad werd door een anonieme tekenaar gecopieerd die de gegevens over zijn voorbeeld nauwkeurig vastlegde.¹²

Pieter Wagenaar heeft in oktober 1788 zijn lidmaatschap van de Tekenacademie opgezegd. In het ledenboek is dat aangetekend op de wijze die bij uittredende leden gebruikte-

lijk was. In de voorlaatste kolom – de laatste was bedoeld voor sterfdata – werden maand en jaar van vertrek uit de academie genoteerd. Daarna is er iets ongebruikelijks gebeurd: Wagenaars naam en alle door hem aangetekende gegevens werden met een dikke pen doorgestreept.

De verklaring voor deze radicale en ongewone handeling kwam uit een onverwachte hoek. In zijn in 1984 verschenen boek *De wesentliche sonde van sodomie en andere vuyligheeden* over sodomietenvervolgingen in Amsterdam tussen 1730 en 1811 nam Th. van der Meer een lijst op van alle personen die zich voor de rechtbank hadden moeten verdedigen tegen een aanklacht van sodomie.¹³ Een van hen was de fijnschilder Pieter Wagenaar, woonachtig in de Utrechtsestraat vlak bij de Keizersgracht, die in 1798 door de rechtbank werd veroordeeld. Het rechterlijk archief bevat de verslagen van de drie verhooren van Wagenaar en zijn veroordeling.¹⁴ Zijn arrestatie was het gevolg van zijn contacten met een zekere Hendrik Herderschee. Deze had gedurende vijf jaren tegen betaling met verscheidene mannen intieme handelingen verricht. Van de negen mensen die hij noemde, bekende alleen Pieter Wagenaar schuld. Uit eigen beweging noemde hij ook de naam van een andere man met wie hij enkele intieme contacten had gehad. Zijn vriendschappelijke omgang met Herderschee vond plaats in de zomer van 1795, een periode waarin Wagenaar leed aan *Hypochondrie en zwakheid van Hersenen*, waardoor hij gezwicht was voor de sterke aandrang van Herderschee. De oorzaak van zijn verstandsverbijstering was een hopeloze en teleurgestelde liefde die hij toen al een jaar koesterde voor een getrouwde vrouw wier man op zee voer. Uiteraard week Herderschee's versie nogal af van die van Wagenaar. Terwijl hij verklaarde dat Wagenaar hem geld beloofd had – twintig gulden waarvan hij er maar één had gekregen – was het volgens Wagenaar juist Herderschee die hem gedwongen had geld te geven. In het laatste verhoor kwam ook Wagenaars precieze leeftijd ter sprake; hij verklaarde toen circa 49 jaar oud te zijn, hetgeen overeenkomt met een geboortejaar omstreeks 1748/49.

Afb. 5. Pieter Wagenaar Jr. naar Julius Quinkhard, Portret van Jan Maurits Quinkhard met waarschijnlijk een portret van Pieter Wagenaar Jr. Tekening, zwart en rood krijt, 360 x 283 mm. Courtauld Institute of Art, Londen. Afb. 6 (onder). Pieter Wagenaar Jr., Handtekening uit 1798. Gemeentearchief, Amsterdam. Afb. 7 (rechtsonder). Pieter Wagenaar Jr., Signatuur op een tekening. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Pieter Wagenaar Jr.

Tijdens de uiteindelijke rechtszitting bleek dat vrienden zich het lot van Wagenaar hadden aangetrokken. De procureur toonde onder andere twee voor de notaris afgelegde verklaringen dat Wagenaar *van tijd tot tijd aan ongesteltheit in de harsens gelaboreert heeft* en drie doktersverklaringen over zijn *hypogondriecq gestel*. Bij de eerste verklaringen was er één die ondertekend was door Wagenaars burens en één waarin een relatie

uit de kunstwereld voorkomt: de vooral als portretschilder bekend geworden Martinus Houtman. Desondanks werd Wagenaar veroordeeld om enige tijd op het schavot voor het stadhuis tentoongesteld te worden met een bord waarop zijn misdaad aangegeven stond en vervolgens met de strop om de hals onder de galg geselsd te worden. Daarna zou hij vijftien jaar in het Rasphuis opgesloten worden, de helft van de straf die Herderschee opgelegd kreeg. Wagenaar zou nooit meer vrijkomen; hij overleed op 8 april 1808 in de gevangenis.¹⁵ De processtukken brengen tenslotte ook zekerheid dat het werkelijk om een en dezelfde kunstenaar gaat: de ongetwijfeld door zenuwen en verzwakking beïnvloedde bibberige handtekening onder het vierde verhoor is in de grondvorm geheel identiek aan de signatuur die op de late tekeningen staat (afb. 6 en 7).¹⁶

Het is al met al niet verwonderlijk dat de directeuren van de Tekenacademie meenden dat Pieter Wagenaar Jr. uit de annalen geschrapt moest worden. Dat de ooit zo talentvol geachte tekenaar daarna doodgezwegen werd, is al evenmin verwonderlijk meer. Zou men zich achteraf zelfs niet mogen afvragen of er in Wagenaars tekeningen niet een voorbode schuilt van zijn latere *ongesteltheit in de harsens* die vast niet beperkt is gebleven tot alleen het openstaan voor sodomie? Al het thans bekende werk

P. Wagenaar Jr. Del.

van hem dateert uit de jaren tussen 1766 en 1792. Hoe' ook, Wagenaar was door de rechtbank veroordeeld voor een destijds zeer zwaar geacht vergrijp; dat onderscheidde hem van diverse andere ongelukkige kunstenaars over wie men bij Van Eijnden en Van der Willigen kan lezen dat ze in het Krankehuis stierven of ten onder gingen aan overmatig drankgebruik.

Noten

¹ Zie uiteraard: P. A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars*, edities 1969-'70 en 1981. Voor een accurate bespreking van een van Wagenaars fraaiste tekeningen, *De aanslag op Ocker Gevaerts en Cornelis de Gijselaar op het Binnenhof, 1786*, zie: Ch. Dumas, *Het verheerlijkt Den Haag*, 's-Gravenhage 1984, pp. 24-25, 38 en 160.

² Pen en penseel in grijs, 143 × 226 mm, gesigneerd en 1780 gedateerd op een thans op de achterzijde van de tekening geplakt strookje papier. Gemeentearchief Amsterdam, inv.nr. Splitgerber 453.

³ Pen en penseel in grijs, 145 × 91 mm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden, inv.nr. PK 3620. De tekening is door Vinkeles gegraveerd als illustratie in: (W. Kist), *Eduard van Eikenhorst, zijne huisgenooten en vrienden* (4 delen), Haarlem 1809-1811.

⁴ De gravure door Caspar Philips Jacobszn. verscheen in: W. Hurd, *Oude en tegenwoordige staat en geschiedenis van alle Godsdiensten, Van de Schepping der Waereld tot op de tegenwoordigen Tijd* (7 delen), Amsterdam, 1781-1791. Voor deze serie illustraties worden behalve het Poerimfeest uit 1780 nog twee andere tekeningen door Pieter Wagenaar bewaard in het Amsterdamse gemeentearchief: een bijeenkomst der doopsgezinden in de kerk 't Lam en een gezicht op de Muidergracht met de Duitse en Portugese synagogen tijdens het Loofhuttenfeest, beide uit 1781 (respectievelijk inv.nrs. Splitgerber 461 en Dreesmann XIII-538). Van Abraham Hulk Pieterszn. behoren twee tekeningen in het Rijksprentenkabinet tot de serie: een bijeenkomst van Hernhutters in de Broederkerk te Zeist en een doop bij de Rijsburgse Collegianten, respectievelijk uit 1781 en 1782 (inv.nrs. 1952:108 en 1952:109). Van Jacobus Buys zijn eveneens twee tekeningen bekend, beide met joodse onderwerpen, die voor de Nederlandse uitgave van het werk van Hurd gemaakt zijn: een Portugees-joodse huwelijksplechtigheid en een uitbeelding van het vieren van de Vreugde der Wet, beide uit 1780 (Gemeentearchief Amsterdam, inv.nrs. Splitgerber 451 en 452). Wagenaars belangrijke rol bij de illustratie van het werk van Hurd blijkt ook uit het feit dat hij het ontwerp voor het frontispice mocht leveren.

⁵ Pen en penseel in grijs, 123 × 82 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. 1921:176. Het is niet bekend waarop de oude toeschrijving aan Couwenberg gebaseerd is.

⁶ Pen en penseel in grijs, 123 × 78 mm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden, inv.nr. PK 3639.

⁷ J. Offerhaus, 'Van Isaac en Apollo. De prijswinnende tekeningen van de Amsterdamse stadstekenacademie', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 30 (1979), Haarlem 1980, p. 74 en afb. 6. Voor een precieze opgave van de technische gegevens en de opschriften: *Krabbels & kapitale tekeningen. 19de eeuwse aquarellen en tekeningen uit het bezit van de Dienst Verspreide Rijkskollekties*, 's-Gravenhage 1982, nrs. 577-579 (als 'P. J. Wagenaar'). De tekeningen bevinden zich thans in de verzameling van het Rijksprentenkabinet.

⁸ Archief Stadstekenacademie, PA 265, nr. 43a, Gemeentearchief Amsterdam.

⁹ Doop-, Trouw- en Begraafboeken, nr. 310, p. 133 verso, Gemeentearchief Amsterdam.

¹⁰ Zwart en rood krijt, 360 × 283 mm; gesigneerd J. Quinkhard Pinx. en P. Wagenaar del. op twee aan de onderrand geplakte strookjes papier. Witt-Collection, Courtauld Institute of Art, London, inv.nr. 1070.

¹¹ Ets, 230 × 180 mm; gesigneerd en gedateerd *Julius Quinkhard fe 1756*. Voor een afbeelding van deze prent en andere portretten van Jan Maurits en Julius Quinkhard, zie: *Bulletin van het Rijksmuseum* 36 (1988), pp. 18-23. Bij de aldaar opgenomen iconografie van de portretten van Jan Maurits Quinkhard dienen bij nr. 5 het schilderij door Julius Quinkhard en de natekening door Wagenaar toegevoegd te worden.

¹² Zie: B. C. Sliggers en A. G. van der Steur, 'Portretten van Nederlandse «honderdjarigen», *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau* 43 (1989), p. 169 (portret van Koster, versie d).

¹³ Theo van der Meer, *De wesentliche sonde van sodomie en andere vuyligheeden*, Amsterdam 1984, bijlage I, pp. 201-209.

¹⁴ Rechterlijk Archief, nr. 5061, *Secrete Confessieboeken*, nr. 539, pp. 55, 57, 68, 102 en 106. Gemeentearchief Amsterdam.

¹⁵ Tuchthuis Archief, PA 345, nr. 1, fol. 102. Gemeentearchief Amsterdam.

¹⁶ Respectievelijk: Rechterlijk Archief, nr. 5061, *Secrete Confessieboeken*, nr. 539, p. 103, Gemeentearchief Amsterdam, en: Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. 1954:164.